

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Когут З. Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004. 351 с.
2. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної і ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. 584 с.
3. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3 т. Т.2. Львів: Світ. 1991. 392 с.
4. Яковлева Т.Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. 447 с.
5. Величко С.В. Літопис. Т. 2. Київ: Дніпро, 1991. 642 с.

Олександр Погуляєв

СУПЕРЕЧЛИВІ УМОВИ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано становище національних меншин Правобережної України на початку ХХ ст., а саме напередодні Української революції, зокрема їхній соціально-економічний стан, громадсько-політичний рух та культурно-освітній розвиток.

Ключові слова: етнічні меншини, національні меншини, Правобережна Україна, політичні партії, Українська революція, Перша світова війна.

Oleksandr Pohuliaiev

CONTRADICTIONARY CONDITIONS OF THE DEVELOPMENT OF ETHNIC MINORITIES IN THE RIGHT BANK OF UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The article analyzes the situation of the national minorities of the Right Bank of Ukraine at the beginning of the 20th century, namely on the eve of the Ukrainian War of Independence, in particular their socio-economic condition, socio-political movement and cultural and educational development.

Keywords: ethnic minorities, national minorities, Right Bank Ukraine, political parties, Ukrainian War of Independence, World War I.

Початок ХХ століття був для України часом значних соціально-політичних, культурних, освітніх та економічних змін, спричинених російською диктатурою, Першою світовою війною та масовою міграцією іноземців на Правобережну Україну. Напередодні Української революції 1917–1921 рр. відбулися значні зміни серед меншин Правобережної України, зокрема росіян, євреїв, поляків, німців, чехів, білорусів і греків. У 1916 р. через військові події кількість оброблюваних сільськогосподарських угідь у Волинській, Київській та Подільській областях різко скоротилася, а основні галузі сільського господарства занепали.

На початку ХХ ст. частка росіян серед населення України становила близько 12%, переважно це були робітники, шахтарі,

металурги. На Правобережжі проживало 78,2% слов'ян: українці складали 56,1%, росіяни – 21,4%, білоруси – 0,7%. Тим самим, на кожного 5-го українця припадав 1 росіянин.

Здобути власну землю, для сільськогосподарського виробництва бажали російські селяни, які емігрували. Уряд планував зробити ці території російськими, бачив у цьому економічну та геополітичну вигоду. Перша світова війна спричинила значний відтік російського населення з України. У 1917 році на сучасних кордонах проживало 300 620 тисяч росіян (9,9% населення) [17, с. 23-26].

Більшість євреїв проживали у містах та містечках, через обмеження «смуги осілості» 1791 р.. Їм заборонялося володіти землею, тому вони селилися ремісниками та торговцями. Внаслідок цього, євреї становили 33% міського населення України, а у містах Правобережжя їх частка іноді сягала 70–80% [2, арк. 94].

Станом на 1916 рік по зайнятості єврейське населення Правобережних губерній розподілялось таким чином: торгівля – 33%; промисловість – 36%; адміністрація – 0,26%; армія – 1,24%; освіта та медицина – 5%; транспорт – 8%. 914 євреїв орендували 517 тис. десятин землі у Київській, Подільській та Волинській губерніях [27, с. 27].

Єврейські громади Правобережжя на початку ХХ ст. вирізнялися компактним проживанням та власною культурою. З часом ця відокремленість почала послаблюватися, а з 1917 року з'явилися єврейські богадільні та лікарні, які надавали допомогу нужденним [18, с. 83-84].

На розміщення і соціально-економічний стан поляків на початку ХХ ст., значно вплинули заходи російського уряду у зв'язку з польськими повстаннями (1830-1831 рр. і 1863 р.). Відтоді найбільша кількість поляків проживала у Правобережних губерніях, які безпосередньо межували з власне польськими губерніями. Значно менше поляків проживало на Лівобережжі.

На початку ХХ століття на Правобережжі проживало близько 400 тисяч поляків, з яких більшість мешкала у Волинській губернії. Їх частка у населенні становила 6,2% у Волинській, 2,3% у Подільській та 1,9% у Київській губерніях [1]. Російський уряд прагнув зменшити вплив польських урядовців і поміщиків на міське населення, витісняючи поляків з адміністрації та міст. Через це все більше поляків займалися землеробством і працювали у переробних галузях.

На початку ХХ ст. поляки Правобережжя були переважно зайняті у сільському господарстві та промисловості. Значна частина з них також працювала в інтелігенції, державних структурах та сфері послуг [10, с. 255-256]. Поляки відігравали важливу роль у розвитку цукрової промисловості України, володіючи 37 цукро заводами на Правобережжі. Їх капітал, разом з нерухомістю та готівкою, напередодні 1917 року становив близько 2 млрд. руб [20, с. 83].

Німецька меншина відіграла важливу роль у соціально-економічному житті Правобережжя на початку ХХ століття. Переважно збіднілі селяни та міщани з Німеччини, вони оселялися колоніями, головним чином на Волині. Німецькі колонії вирізнялися демократичною внутрішньою організацією. Найбільше німців проживало у Новоград-Волинському повіті, а значна їх кількість також була зосереджена у Житомирському, Рівненському, Луцькому та Володимир-Волинському повітах. Станом на 1914 рік німці становили 5% населення Правобережжя.

Німці Правобережжя на початку ХХ століття займали важливе місце у соціально-економічному житті краю. Їх частка на адміністративних та освітніх посадах була значно більшою у Київській губернії, ніж у Волинській. Однак у 1915 р. німецька меншина Правобережжя зазнала жорстких репресій. 150 колоній Волинської губернії було висилено, а близько 100 тис. німців депортовано до Середньої Азії та Південно-Східної Росії [7, арк. 249-250].

Меншість чеських громад, відігравали важливу роль в економічному розвитку Правобережжя. Першим чеським поселенням стала колонія Рудгалівка в селі Погорільці Дубенського повіту Волинської губернії. Друга колонія, Грінськ, була заснована в Лівенському повіті. З початку століття до 1917 року на Волинь переїхало понад 2000 чеських сімей. На першому етапі колонізації більшість чехів оселилася в південній і центральній частинах держави на чорноземних і глинистих ґрунтах у Дубенському, Острозькому та Рівненському повітах [23, с. 275].

Чеські громади Правобережжя на початку 20 століття не лише відігравали важливу роль у сільському господарстві, але й сприяли розвитку промисловості регіону. Їхні заводи та пивзаводи, а також нові культури, які вони принесли, зробили значний внесок у економічне зростання Чехи принесли на Волинь культуру вирощування тютюну, цукрового буряка і хмелю, що стало важливим джерелом добробуту колоністів. Хмелярство стало одним із ключових джерел добробуту чеських колоністів, приносячи значний дохід навіть у несприятливі роки.

Венцеслав Швиговський, відомий чеський підприємець, який діяв на Київщині на початку ХХ століття, залишив значний слід в історії регіону. Завдяки його активності та підприємницькому хисту з'явилися численні машинобудівні заводи, які стимулювали розвиток промисловості та створювали робочі місця. Швиговський також відіграв важливу роль у заснуванні газет «Чехослован» та «Чехословак», які стали рупором чеської громади та сприяли поширенню інформації про їхню культуру та історію.

У ХХ столітті повністю асимілюються колонії греків на Київщині. Ті, які зберегли грецькі прізвища, поступово мігрували у провінції. Серед останніх слід відзначити роди Мазаракі, Демочані, Безкалао [16, с.

227]. У Київській губернії працювали Мазаракі, причому їх підприємницькою базою стали Бердичівський та Летичівський повіти.

На початку ХХ ст. на Правобережжі спостерігалось зростання активності національних меншин, зокрема росіян. Цей процес був зумовлений складними соціально-політичними подіями, тоталітарною політикою Російської імперії та прагненням до самовизначення. Після Української революції 1917 р. та проголошення демократичних свобод російський рух набув нового розвитку.

Активізація етнічних меншин мала значний вплив на політичне та культурне життя Правобережжя, але також призвела до погіршення між етнічних відносин. Ставлення росіян до національних меншин в Україні на початку ХХ століття було складним та суперечливим. Багато росіян не сприймали себе як меншину та мали упереджене ставлення до проблем інших національностей, але не всі поділяли такі погляди, і існували також ті, хто визнавав та поважав права інших народів [4, арк. 130].

Громадсько-політичний рух єврейської меншини Правобережжя напередодні Лютневої революції тісно пов'язаний із свободою пересування євреїв у Російській імперії та з постійними національними утисками у повсякденному житті.

Напередодні Лютневої революції 1917 р. громадсько-політичний рух єврейської меншини Правобережжя набирав обертів. Обмеження свободи пересування та постійні національні утиски спонукали євреїв до активізації. Однією з найвпливовіших партій був Бунд, який виступав за єдину Росію з рівними правами для всіх національностей, автономією для регіонів та рівноправністю мов. Єврейська робітничка партія соціалістів-територіалістів поділяла багато принципів Бунду, але особливо наголошувала на гарантіях прав національних меншин та національно-персональній автономії. Рух єврейської прагнув до кращого життя в умовах Російської імперії [21, с. 77-79].

Окрім політичних партій, на Правобережжі на початку ХХ століття діяли й інші важливі структури єврейської меншини: громадські общини, релігійні організації та культурно-просвітницькі товариства. Ці структури надавали релігійні, соціальні, культурні та просвітницькі послуги, а також сприяли збереженню єврейської ідентичності, розвитку єврейської культури та боротьбі за права євреїв. Прикладами таких структур є Єврейський комітет допомоги жертвам війни (ЄКНДО), Товариство ремісничої праці (ТРП) та Спілка для досягнення рівноправ'я євреїв у Росії. Діяльність цих та інших організацій відіграла важливу роль у житті єврейської меншини Правобережжя [24, с. 44-45].

Відсутність легальних організацій та рухів призвела до адаптації до нових умов, одним із результатів якої стало поширення ідей позитивізму. Позитивізм пропонував зосередитися на практичних проблемах, таких як виживання польської нації, піднесення польської культури та розвиток економіки. Поліцейські репресії та утиски з боку

царського уряду обмежили політичну активність польської громади на Правобережжі [20, с. 175-185].

На початку ХХ ст. на Правобережжі, окрім консервативного, існував й інший напрямок польського суспільного руху – радикальний. Його прихильниками були переважно представники середньої та дрібної шляхти, які мали вплив на робітничий клас. Радикальний напрямок включав легальні, напівлегальні та нелегальні осередки багатьох політичних партій та організацій, таких як ендеки, ПОВ, ППС та СДКПіЛ.

Німецька меншина на Правобережжі не мала чіткої політичної позиції та організованих структур. Церква відігравала значну роль у їхньому житті, а самі німці характеризувалися різноманіттям конфесій.

Польські громади на Правобережжі створили різноманітні установи, такі як «Будинок польський» у Луцьку (1906 р.) та товариство «Братська допомога» в Умані (1906 р.), а також численні римо-католицькі гуртки по всьому регіону, зокрема на Волині. Проте ці ініціативи не існували довго, оскільки під час реакційного настрою посиленими антипольськими силами, і було введено нові заборони [13, с. 165-167].

Суспільно-політичне життя чеських колоністів на початку ХХ ст. було більш активним, ніж німецьке. Це було зумовлено лібералізацією політики царського уряду, впливом слов'янофілів, прагненням царизму протистояти полякам та українцям, а також власними національними прагненнями чехів. В результаті активізації чехи створювали організації, брали участь у політичному житті та розвивали свою культуру.

Україна відіграла ключову роль у чехословацькому національно-визвольному русі під час Першої світової війни. Київ став центром чехословацької політичної та військової активності, де розміщувалися штаб-квартири ключових організацій та військових підрозділів. Підтримка України сприяла згуртуванню чехословацького народу та здобуттю ним незалежності.

Чеські діячі, такі як Ф. Дедіна та Ф. Паул, відігравали значну роль у розвитку чехословацького національно-визвольного руху напередодні Української революції на Правобережжі. Інші національні групи, такі як греки, болгари та білоруси, не мали окремої законодавчої регламентації та їхня політична активність була незначною. Виняток становили румуни та молдавани [8, арк. 91].

У 1917 р. молдавська меншина на Правобережжі активізувалася, створивши Товариство молдован та Раду солдатських та офіцерських депутатів-молдован. Емануїл Кателлі, лідер цього руху, очолював молдовські національні комітети в Києві та Одесі, що свідчило про значний вплив молдавської меншини в цих містах [26, с. 117-118].

Київ відіграв важливу роль у розвитку румунського національного руху напередодні Української революції. Саме тут формувалися румунські добровольчі частини, а також була прийнята

Дарницька декларація, яка поєднувала національні прагнення румун з соціальним радикалізмом. Ця декларація стала знаменною подією в історії румунського національного руху на Правобережжі [12, с. 71-78].

Жорстка цензура та війна ускладнили культурно-освітній розвиток нацменшин напередодні революції. Нові ідеї стимулювали прагнення до самовизначення, але імперія протидіяла цьому, підтримуючи етнічних росіян та утискаючи національні меншини. Цей неоднозначний процес посилював невдоволення нацменшин і зрештою сприяв зростанню національно-визвольних рухів.

Напередодні Української революції на Правобережжі відбувалася напружена боротьба між українськими, польськими та іншими національними культурними групами, які прагнули до самовизначення та культурної автономії, і російськими шовіністичними та монархічними організаціями, які виступали за ідею єдиної і культурно неділимої Росії. Останні мали значну перевагу, бо функціонували легально і активно використовували пресу для просування своїх ідей.

На Правобережжі перед початком Української революції розгорталася напружена протистояння між українськими, польськими та іншими національними культурними групами з одного боку, і російськими шовіністичними та монархічними організаціями з іншого. Останні користувалися значною перевагою завдяки своєму легальному статусу та активній пропаганді. Важливу роль у підтримці російських позицій відіграла Російська Православна Церква, яка організувала мережу братств та шкіл на Правобережжі.

Єврейська освіта розвивалася в умовах, ускладнених Першою світовою війною та загальним положенням євреїв у Російській імперії. Цю систему освіти значно впливали хедери, талмуд-тори та ієшиви. В основі хедерної освіти було вивчення Талмуду та інших релігійних текстів, що робило її своєрідною школою схоластичної словесності [27, с. 22-23].

На початку 1917 р. у Волинській губернії було налічувано різноманітні єврейські навчальні заклади, включаючи однокласні, двокласні, приватні чоловічі та жіночі училища, талмуд-тори та хедери. Усього тут працювало 658 єврейських шкіл [9]. Напередодні Української революції на Правобережжі існували як чоловічі, так і жіночі єврейські школи. Наприклад, у Житомирі працювало чотирикласне приватне жіноче училище, де 119 дівчат отримували освіту з російської, французької та німецької мов, арифметики, історії, географії та рукоділля [5, с. 124].

Напередодні Лютневої революції координацію польської освітньої діяльності на Правобережній Україні здійснювала Секція Культурної Допомоги (СКД), створена під кінець 1915 року у складі Товариства Допомоги Жертвам Війни. Головною метою СКД було сприяння поширенню мережі польських шкіл для біженців і місцевого населення. Протягом 1916–1917 років до СКД надійшло кільканадцять заяв з різних місцевостей Подільської губернії з проханням дозволити

відкрити власну школу, серед яких були Брацлав, Немирів, Печара, Шаргород, Пиків, Стара Синява, Лука Барська та інші.

Революційні події 1905–1907 рр. призвели до деяких політичних поступок з боку царського уряду, які позитивно вплинули на освітнє життя поляків Правобережжя. Однак незважаючи на ці поступки, різниця в рівні писемності між поляками та українцями залишалася значною. Наявність великої кількості польських біженців на Правобережжі підкреслювала проблему доступності освіти рідною мовою для цієї групи населення [3, арк. 303].

З 1915 року католицькі парафії на Правобережжі активно створювали при костьолах парафіяльні школи з польською мовою навчання. Ці парафії стали єдиною громадською організацією, якій царський уряд дозволив створювати польські освітні заклади. Перша парафіяльна школа з'явилася у місті Проскурові, яке на той час мало найбільшу католицьку громаду на Поділлі [6, арк. 2].

Під час революційних подій у Києві уже видавалося 12 польських газет, 14 тижневиків і 8 журналів. Польська преса мала різні спрямування, включаючи соціалістичне (наприклад, «Robotnik», «Hasla»), суспільно-політичне («Dziennik Kijowski», «Glos Kijowski», «Kurier Kijowski»), економічне, літературне («Bialy Paw», «Roznymi szlaki»), мистецьке та католицьке («Lud Bozy», «Slowo Boze» та інші). Серед особливо впливових часописів були «Dzennik Kijowski» (1905–1916), «Kresy» (1907–1918), «Nasz swiat» (1909–1914) [11, с. 112].

Культурно-освітнє життя німців Правобережжя на початку ХХ століття відрізнялося систематизованою та поетапною системою освіти. Ця система базувалася на початкових школах, центральних училищах і, у деяких випадках, гімназіях. Її характер не виявляв суттєвих національних відмінностей і був подібний до системи освіти в Російській імперії [28, с. 18-19].

Система освіти німецької меншини на Правобережжі напередодні Української революції включала централізовані училища, реальні училища, гімназії та комерційні училища. Ця система забезпечувала можливість отримати якісну освіту та сприяла підвищенню рівня грамотності серед німецького населення.

Релігія та освіта відігравали визначальну роль у житті чехів Правобережної України напередодні Української революції. Складний процес релігійного самовизначення призвів до створення чесько-гуситських парафій. Чехи також дбали про збереження своєї мови та культури через освітні заклади.

На Правобережжі перед Українською революцією активно розвивалося чеське видавництво. Київські видання, такі як «Rusky Čech», «Čechoslovan», «Československy Dennik» та «Československy Vojak», пропагували ідеї національного визволення Чехії та Словаччини, сприяли згуртуванню чеської громади [14, с. 35-37].

Російський уряд поступово заміняв вивчення чеської мови російською, аж до Лютневої революції 1917 р. Вчителями

призначалися лише особи православного віросповідання російського походження. Проте це не завадило чехам мати найвищий рівень грамотності серед усіх етносів Волині – 59%, у той час як загальний середній рівень грамотності у регіоні складав 17,2 %.

Національні меншини Правобережжя, зокрема чехи, молдовани та роми, активно розвивали свою освітню та видавничу діяльність напередодні Української революції. Це свідчить про їхнє прагнення зберегти свою культурну самобутність в умовах російської імперської політики. Шляхом організації шкіл, видання книг та періодичних видань вони намагалися зберегти свою мову, традиції та ідентичність, не дивлячись на тиск центральної влади [22, с. 144].

Перед Українською революцією політика самодержавства щодо національних меншин на Правобережній Україні базувалася на обмежувальному законодавстві та часто супроводжувалася насильством і соціальними утисками. Ці репресії сприяли формуванню усвідомлення необхідності демократичних змін та економічних реформ серед національних меншин.

Загалом, національна політика самодержавства, ґрунтуючись на обмежувальному законодавстві та репресіях, суттєво вплинула на національні меншини Правобережної України. З одного боку, вона призвела до зростання національної свідомості та прагнення до змін. З іншого боку, діяльність національних часописів та загальне наростання кризи в Російській імперії сприяли відродженню національних меншин та активізації їх суспільно-політичної та культурної діяльності, що стало одним із факторів, які призвели до Української революції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Всеобщая перепись населения Российской империи 1917 г. – СПб. 1904–1905. Т.VIII. Волынская губерния. С. 2-3, 86-87; Т.XVI Киевская губерния. С. 2-3, 88-89; Т. XXXII. Подольская губерния. С. 2-3, 98-99.
2. Державний архів Вінницької області. Ф. Р–3110. оп.1. спр. 147. арк. 94.
3. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). Ф. 70, оп. 2, спр. 24. арк. 61; 303-304.
4. ДАЖО. Ф. Р-405, оп. 1, спр. 2, арк. 130.
5. Памятная книжка Дирекции народных училищ Волынской губернии на 1914 год. Житомир, 1914. С. 124.
6. Центральний державний історичний архів України у місті Київ (далі ЦДІАУК) Ф. 295, оп.1, спр.19, арк. 2.
7. ЦДІАУК. Ф. 442, оп. 618, спр. 26, арк. 249 250.
8. ЦДІАУК. Ф. 2774, оп. 1, спр. 3260, арк. 91.
9. Волынские губернские ведомости 1916. № 44.
10. Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917-1918. Pisma wybrane. Z rozważań o II Rzeczypospolitej. Wrocław, 1987. S. 255-256.
11. Баженов Л. В. Польська преса в Україні між 1905–1917 роками. *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Наук. зб.* Житомир, 1998. С. 112.

12. Беліков О. В. Вивчення циган України у дореволюційній та радянській вітчизняній історіографії. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2003. №3. С.71–78.
13. Буравський О. А. Поляки Волині у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Житомир, 2004. 217 с.
14. Воловик О. В., Рішан Н. А. Чехи на Вінниччині. *Національні меншини. Правобережної України : історія і сучасність*. Житомир, 1998. С.35-37.
15. Гофман Іржі. Чехи на Волині. Основні відомості. Прага. 1998. 80 с.
16. Греки в Україні: історія та сучасність: навч. посіб. *Маріуп. держ. гуманіт. ун-т. К.: Аквілон-Плюс*, 2008. 340 с.
17. Гунчак Т. Українська Народна Республіка і національні меншості. *Україна в сучасному світі. Матеріали наукової конференції Республіканської асоціації українознавців*. Київ, 15-16 червня 1990 р. К., 1990. С. 23-26.
18. Гольдемман С. І. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920. Мюнхен – Париж – Єрусалим, 1967. 240 с.
19. Калакура О. Польська етнічна група в процесі становлення громадянського суспільства в Україні. *Наукові записки. К.: ІПіЕНД*, 2000. Вип. 14. С. 175–185.
20. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. К.: *Знання України*, 2007. 520 с.
21. Козерод О. В. Переломные годы. Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие: 1919–1929 гг. Х.: *Еврейский мир*, 1998. 280 с.
22. Комарницький О. Б. Просвітницько-освітній рух у містечках Подільської губернії в 1917–1918 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: 2004, Т.4. С.143-145.
23. Луцький Ю. Вплив на структуру та інтереси чеського етносу в Україні революційно-воєнних подій 1917–1918 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Іст. науки*. Кам'янець-Подільський, 1999. Т. 3 (5). С. 275.
24. Найман О. Я. Єврейські організації України напередодні революції 1917 року. *Єврейська історія і культура в Україні. Матеріали конференції*. Київ 21-22 серпня 1995. К., 1996. С. 44–45.
25. Найман О. Я. Історія євреїв України. К.: *Ін Юре*, 2003. 140 с.
26. Орлик В. М. Молдавська національна меншина в Україні (1919–1923 рр.). Кіровоград, 1998. 184 с.
27. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок XX ст. *Укр. іст. журн.* 1994. №4. С. 27.
28. Суліменко О. Г. Німці Волині (кін. XVIII – поч. XX ст.): *автореф. дис...на зд. наук. ст. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України»*. К., 2002. 25 с.